

KNAPP ÉVA

LEVÉLELMÉLETEK A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA OKTATÁSBAN
A 16–18. SZÁZADBAN

A levélműfaj kora újkori elmélete iránt az utóbbi évtizedekben csupán szórványos érdeklődés mutatkozott a magyarországi irodalomtörténeti kutatásokban. Hopp Lajos Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának első kötetében foglalkozott első ízben a műfaj elméletével. Mikes egyik stílusfordulata kapcsán megvizsgálta az erdélyi levélíró hagyományban fennmaradt levelek erre vonatkozó utalásait és áttekintette a különböző levéltípusokat. Röviden bemutatta Pierre Dortigue de Vaumorière elméleti bevezetővel ellátott, a 17. századi híres francia levélírók műveiből összeállított, nevezetes levélgyűjteményében található levéltípusokat, s utalt a téma gyér hazai szakirodalmára.¹

1974-ben Hopp önálló tanulmányt jelentetett meg a magyar levélműfaj történetéről, melyben külön fejezeteket szentelt a levélírás elméletének és a barokk retorikának.² Hangsúlyozta, hogy a 18. században a levél elméletét a retorika határozta meg, „a két fő cicerói ágazat: 1. litterae publicae, 2. litterae privatae keretében.” A Magyarországon használt levélelméleteket nem elemezte, felhívta viszont a figyelmet arra, hogy Soarez retorikája mellett más jezsuita tankönyveket is használtak, s a „protestánsoknak is megvoltak kedvelt elméleti tankönyveik, amelyeken a levélírók generációi nevelkedtek.” Megvizsgálta a levélműfajt a Rákóczi-szabadságharc irodalmában, nyomtatékosan utalt a Rákóczi-kori misszilis levelezés irodalmi jellegére, kimutatta az irodalmi (fiktív) levélforma alkalmazását Mikes *Leveleskönyvében*, s tematikusan tagolt irodalomjegyzéket közölt.³

Bán Imre 1971-ben megjelent kismonográfiájában⁴ mindössze egyetlen Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyv, Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642) című munkája kapcsán szólt a levélről, pontosabban annak carmen epistolicum változatáról. Ismeretes, hogy a retorikai műnemek és a műfa-

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, sajtó alá rend. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 608–609; vö. PIERRE DORTIGUE DE VAUMORIÈRE, *Lettres sur toutes sortes de sujets [...]*, I–II, Paris, 1689.

² HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAU-
DER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 501–566, itt: 518–554.

³ HOPP, i. m. (2. jegyzet), 558–566.

⁴ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 32–33.

jok bemutatása a 16–18. századi elméleti tankönyvekben esetenként egybeesett, így nem meglepő, hogy tankönyvében Piscator a *De poëmate seu carmine* című rész hatodik fejezetében a *genus deliberativum*hoz sorolt műnemek után tárgyalta, vegyes nemű művekhez tartozónak ítélte – többek között – a verses levelet.

A poétikákban elemzett narratív műformák elméletének keretében Tóth Sándor Attila külön foglalkozott a költői episztolával. Áttekintése tanúsítja, hogy a levél és a verses levél nem elsősorban a poétikák, hanem a grammatikai és a retorikai oktatás tárgya volt. Tóth jórészt a 18. század második felében és a 19. század elején művelt költői levél sajátosságait tárgyalja, s az előzményekre – az elméletírók megnevezése nélkül – csak általánosságban utal, mondván, a 16–17. századi művek csupán érintik vizsgálatának fő vonulatát.

A *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése* című tanulmányában Hargittay Emil a gyakorlat felől közelítette meg a levélelméletet. Elemzett példái mint *genus deliberativum*ot, mint prédikációt és mint *genus iudiciale*t mutatják be a műfajt. Véggöveztetése szerint „a [levél] szerző iskolázottsága és műveltsége egyenes arányban áll az írásmű retorizáltsági fokával”.⁵ A tanulmány nem tér ki a levélírás egykori magyarországi oktatására és a tankönyvként szolgáló irodalomelméleti munkák levélre vonatkozó előírásaira.

Kecskeméti Gábor a *genus iudiciale* 16–17. századi magyarországi alkalmazása kapcsán rámutatott arra, hogy a gimnáziumok egy részében Cicero leveleinek alapján oktatták a retorikai ismereteket. Kiemelte, hogy Cicero tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt az oktatásban, amint ezt például a Sturm-féle Cicero-levélkompendium egyik magyarországi kiadása címlapjának hátoldalán olvasható Quintilianus-idézet tanúsítja. Felhívta a figyelmet arra is, hogy e levélgyűjteményt olvastatták, fordították az oktatásban és elvárták, hogy a tanulók a Sturm-féle Cicero-kompendium fordulatait használják a levélírási feladatokban.⁶

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* körültekintően megírt levél-címszavának szerzői alapvetően irodalomelméleti megközelítésben tárgyalták a műfajt, s az antikvitástól a 18. század végéig követték nyomon történetét. A kora újkori magyarországi levél sajátosságainál nyomatékosan rámutattak a humanista levélelméletek (Erasmus, Vives, Zsámboky, Lipsius) széles körű hatására, a Sturm-féle Cicero-kompendium fontosságára, valamint a levélírói ismeretek oktatására szövegelemzéssel és utánzással. Számba vették a fontosabb imitációs mintákat (Cicero, ifjabb Plinius, Seneca) és a szónoki prózához illeszkedő levéltípusokat. A Cicero-levelezéskötetek iskolai tanításának bemutatá-

⁵ TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig. II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2000, 187–190, 274; HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom: A levéltudomány történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 22–31.

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284, itt: 260–261.

sában kiemelték a levélfrázisok oktatását, és utaltak a 17–18. századi iskolai gyakorlatban alkalmazott retorikai kézikönyvek hatására a fennmaradt levelekben. Külön kiemelték a Rákóczi-szabadságharc idején megélenkülő levelezést és a formuláskönyvek használatát.⁷

A felvilágosodás-kori magyar irodalom episztolaelmélete kapcsán Labádi Gergely röviden érintette annak egyik 18. századi előzményét.⁸ Mint írja, a „latintanítás hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levéloklatás fő színtere. Az itt tanítottokról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*.⁹ Megjegyzendő, hogy például a jezsuita tanulmányi rendben a levélírás oktatása nem a poétikai „osztály”-ban (helyesebben előmeneteli fokon: gradus) kezdődött, s nem ez volt annak „fő színtere”. A jezsuita diákok ugyanis a studia inferiora második osztálya (parva), azaz az első grammatikai osztály (syntaxis) anyagának sikeres elsajátítása végén, amikor az átlagosan kilencéves tanulók alapfokon már helyesen írtak, olvastak és értettek latinul, Cicero leveleiből készült válogatáson gyakoroltak. Feladataik közé tartozott ekkor a levélírás prózában, s a levelekben használniuk kellett az elsajátított Cicero-tudást. Ezt követően a harmadik grammatikai osztály (grammatica ismétlése és metrica) végén, átlagosan tizenegy évesen Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullusválogatások ismeretében tanulták meg a verses levélformát. A jezsuita rend iránt magukat két év noviciátussal elkötelezett ifjak a repetens-oktatás keretében átismételték mindazt a tananyagot, amit később magisterként tanítaniuk kellett. Ennek során immár harmadszor, ismét tanulmányozták és magasabb fokon sajátították el a levélírás elméletét és gyakorlatát.¹⁰ Mindez egyben azt jelenti, hogy a jezsuiták messzemenően figyelembe vették és alkalmazták Justus Lipsius tanácsát, amely szerint másként kell levelet írni a különböző életkorokban.¹¹ Ennek megfelelően újra meg újra, életkoronként eltérő színvonalon ismételték oktatást és gyakoroltatták a levélírást.

⁷ KECSKEMÉTI Gábor, KÖSZEGHY Péter, LUX Etelka, *Levél = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, VII. Bp., Balassi Kiadó, 2007, 10–18. Lásd még Wolfgang G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 60–76.

⁸ LABÁDI Gergely, „...Ez a 'theoria helyes theoriája e...'” *Episztolaelmélet 1800–1830*, ItK, 108(2004), 584–619; Uő, *Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Erdélyi Múzeum, 67(2006)/3–4, 126–132; Uő, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan Kiadó–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008. Vö. még BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben*, ItK, 107(2003), 483–503.

⁹ LABÁDI, i. m. (8. jegyzet), 2006, 126–127; Uő, i. m. (8. jegyzet), 2008, 20–21.

¹⁰ Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, ed. G. M. PACHTER, B. DUHR, I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta*, ed. Ladislaus LUKÁCS, IV, 1573–1580, Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, cap. II, *De studiis et scholiis*, 6*–16*.

¹¹ Lipsius elkülönítette a gyermekkorban („in puerili”) és ifjúkorban („in crescente”) követendő, valamint a férfikor („in virili”) levélminta-imitáció szabályait. Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio: Excerpta e dictantis ejus ore, Anno 1587. mense Junio*, editio ultima = [Michael RADAU] Georgius BECKHER, *Orator extemporeus*, Varadini, A. Szenci, 1656, 439–468, itt: 465–468. Az elméleti tankönyveknél a továbbiakban előnyben részesítem a magyarországi kiadásokat, ami nem jelenti azt, hogy a magyarországi jezsuita oktatásban is előnyben részesítették volna feltétlenül ezeket.

Labádi téved akkor is, amikor *Candidatus Rhetoricae* címmel olyan Alvarez-tan-könyvre hivatkozik, melyben levélelméleti rész található. Immanuel Alvarez (Alvarus) *De institutione grammatica libri tres* (első kiadása: Coimbra, 1560) című tankönyvében ugyanis nincs levélelméleti rész. Az a nagyszombati Alvarez-kiadás, amelyre Labádi hivatkozik (Tyrnaviae, 1769), Alvarez grammatika-tankönyvének harmadik részén kívül tartalmaz más tananyagokat és olvasmányokat is, köztük például François Pomey *Candidatus Rhetoricae [...]* (1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659) című, Joseph Jouvancy által levélelmélettel bővített, a kiadássorozat adott pontjától egyedül Jouvancy nevének feltüntetésével megjelent művét. Ezt a belső címlapon (a hivatkozott nagyszombati 1769-es kiadásban a 153. lapon) pontosan megnevezett szerzőt és művet Labádi figyelmen kívül hagyta, és Alvareznek tulajdonította Jouvancy levélelméletét.¹²

A humanista levél hagyományának műfaji határait és utóéletét vizsgálva Szelestei N. László figyelmet szentelt a jezsuita tanrend keretében oktatott levélnek. Megállapítása szerint a Magyarországon legtöbbet használt levélelméleti tankönyvek Erasmus, Vives és Lipsius munkái voltak. A tanulmány a levélírás kiválasztott példáin szemlélteti a tudós levél, a misszilis és a napló, valamint az útleírás és a röpirat gyakori kontaminálódását, műfaji kölcsönhatását, s felhívja a figyelmet az iskolai retorikaoktatás levéllel kapcsolatos szakirodalmának hiányosságaira. Legutóbb a „Szolgálatomat írom kegyel-mednek” című, 2010 májusában Kőrmenden megrendezett irodalomtörténeti konferencia foglalkozhatott volna a kora újkori levélelmélet témájával. Bár a konferenciát megelőző körlevél kifejezetten utalt az ilyen típusú kutatások hiányára, ebben a témakörben nem hangzott el előadás.¹³

A kutatatlanság és az esetenkénti téves állítások mellett további motívumok is ösztö-nöztek a jezsuita oktatásban Magyarországon használt levélelméletek vizsgálatára. Már Bán Imre felhívta a figyelmet a jezsuita irodalomelmélet gazdagságára, amit szerinte az

¹² Joseph Jouvancy e művét többször egybenyomtatták – önálló belső címlappal elkülönítve – Alvarez mű-ve III. könyvének önálló kiadásával, kibővítve annak tartalmát. Így például Emmanuel ALVAREZ, *Institu-tionum Grammaticarum Liber III. [...]* *Candidatus Rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poeseos schola fere perlegi solent*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738 (használt példány: budapesti Egyetemi Könyvtár [a továbbiakban: BEK] Ha 608, ebben JOUVANCY *Candidatus Rhetoricae* című művét lásd 153–300, benne Jouvancy levélelméletét lásd 292–300). Jouvancy levélelmélete önálló kiadványként először 1720-ban jelent meg Magyarországon, a következő címmel: Joseph JOUVANCY, *Novus candidatus Rhetoricae [...]* *editio post Italicam, Gallicam, et Germanicam, prima in Hungaria*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720 (használt példány: BEK Hf 1911). A Jouvancy-féle átdolgozott és bővített Pomey-kiadások a Rómában megjelent 1710-es kiadás-tól kezdve tartalmazzák a *De modo scribendae Epistolae* című részt, amelyet Jouvancy írt. François POMEY *Candidatus Rhetoricae [...]*, illetve *Novus Candidatus Rhetoricae [...]* című munkái egyetlen átdolgozatlan és bővítetlen kiadásukban sem tartalmazzak levélelméletet.

¹³ SZELESTEI N. László, *Napló misszilisekben: Egy humanista műfaj határaitól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszé-ke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 373–380; „Szolgálatomat írom kegyel-mednek”: *Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalom-ban: Tudományos konferencia, Kőrmend, 2010. május 26–29.* [programfüzet], Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszansz Osztálya–Balassi Kiadó, 2010.

határoz meg alapvetően, hogy „a nemzetközi jezsuita rendnek [...] a korízléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van”.¹⁴ További ösztönzést adott a jezsuita oktatás magyarországi jelentősége és általános kedveltsége a protestáns szülők részéről is. Ehhez járult a jezsuita iskolák magas diáklétszáma, jó hatásfoka, valamint az a feltételezés, hogy az elméletre irányuló kutatás révén a régi magyar szerzők egy részének műveiben kimutathatóvá válnak a jezsuiták által oktatott levélelmélet és gyakorlat nyomai.

A források körülhatárolása

Ismeretes, hogy az antikvitástól kezdve nagyon sok levélelméletet készítettek, s a legkedveltebbeket közülük többször átdolgozták, kibővítették. Közismert a humanizmus levélkultusza, a humanista levélelméletek jelentős száma, s hogy a jezsuita elméletírók sokat tanultak ezekből. Nyilvánvaló az is, hogy Európa-szerte egyszerre két szálon tanították a levélírást: egyrészt gyakorlati úton, a kiválasztott szerzők műveinek, szemelvényes kiadásainak és a levélminta-gyűjteményeknek, valamint a levél részeihez illeszkedő, esetenként igen terjedelmes frázis-összeállításoknak az olvastatása, részleges memorizáltatása segítségével, másrészt a levélírással kapcsolatos elméletek módszeres oktatása révén.

Első lépésben áttekintettem a magyarországi jezsuita könyvtárak katalógusait, ez azonban nem segítette számottevően a levélírást oktatásában használt tankönyvek körének meghatározását. Ennek oka egyrészt az, hogy a könyvtári állományok elméleti és gyakorlati tankönyvként használható munkáinak száma többszörösen meghaladja a bizonyíthatóan tankönyvként szolgált kiadványok számát; s egy könyv birtoklása önmagában még nem jelenti annak használatát az oktatásban. Másrészt az e forráscsoport alapján azonosítható tankönyvek jelentős része nem önálló levélelmélet, hanem levélelméletet is tartalmazó kiadvány. A számba jöhető nyomtatványok analitikus áttekintése szintén eltérített volna a ténylegesen használt tankönyvek körének meghatározásától.

A következő lépésben megvizsgáltam a *Ratio Studiorum* vonatkozó előírásait. Az 1560–1561-es *Ratio Studiorum* pontosan rendelkezett az oktatás rendjéről, tartalmáról, s kitért a legfontosabb tankönyvekre és az antik szerzők tankönyvként használható műveire. A syntaxist tanuló grammatisták Vergilius, Sallustius és Cicero műveiből kiválasztott szemelvények alapján tanultak. Először olvasták őket, majd elvárták tőlük, hogy a felsorolt szerzők szentenciáit, kifejezéseit használják a latin beszédben. A memorizált kifejezéseket végül – további gyakorlásként – levelekbe kellett beépíteni a hét két napján, kedden és pénteken. Az azonos graduson lévő tanulók közül a tanulmányaikban előrehaladottabb („veterani”) tanulók verseket illesztettek a levelekhez, a kezdők („novitii”) viszont a syntaxis szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak.¹⁵ A később bővített, módosított *Ratio Studiorum*-ban (1586, 1599) Cicero és Plinius levelei ismeretében írták elő a levélírást gyakorlását.¹⁶

¹⁴ BÁN, *i. m.* (4. jegyzet), 51–52.

¹⁵ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), I, 165.

¹⁶ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), II, 420, 432; vö. még 505.

A jezsuita rend Rajnai Rendtartományában 1619-ben igényelték először a studia inferiora keretében oktató tanárok (magisterek) intézményi keretben történő alaposabb felkészítését az oktatás színvonalának növelése érdekében. A tanárképzés során oktatott humanae litterae-re vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben született meg, teljes formája 1622-ben készült el.¹⁷ Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. A levélírás gyakorlati tananyagához („Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem”) különféle elméleti munkákat rendeltek, s a helyesírás eredményes elsajátítása érdekében tanulmányozásra javasolták Manutius orthographiáját és Simon Verepaeus (Simon Vereept) grammaticáját.¹⁸ A syntaxis „osztály” (gradus) befejezése előtt két levélméleti tankönyvet olvastattak: „Sub finem anni legatur Rochus Perusinus de arte epistolica aut Verepaeus de eodem argumento.”¹⁹ Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkorban (puerilis) és az ifjúkorban (iuvenilis) ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két életkorban két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.²⁰ Eszerint tehát a német jezsuita diákok már gyermekkorban elkezdtek a Cicero-imitáció elsajátítását, majd ifjúkorban elmélyítették ismereteiket. Mindennek hatékony eszköze volt a Cicero-minták szerinti levélírás oktatása. A cél elérése érdekében a levélírás tanításához előírták Voëllus, Lipsius és Perusinus (Pilorci) levélírás-tanának megismerését.²¹

A német mintára az egész renden belül megszervezett tanárképzés (az úgynevezett repetens-oktatás) az Osztrák–Magyar Jezsuita Provinciában 1632-ben Leobenben kezdődött meg, ahol magyar repetensek is tanultak egészen 1773-ig. Magyarországon a 18.

¹⁷ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 175–235.

¹⁸ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 201. Az idősebb és ifjabb Aldus Manutius (Aldo Manuzio) egyaránt készített orthographiát, mindkettőjük munkája fellelhető jezsuita használói közegekben, így például, Aldo MANUZIO (sen.), *Orthographia [...]*, Venetiis, Aldus, 1502, BEK Ant.2.coll.2; Aldo MANUZIO (jun.), *Orthographiae [...]*, Lipsiae, typ. Haered. Beyeri, 1607, BEK Bar.8435.coll.2; Verepaeus Johannes Despauterius (1480–1520) grammatikáját dolgozta át, és ez jelent meg többször a saját neve alatt, így pl. Simon VEREPAEUS, *Epitomes novae grammatices Despauterianae [...]*, Antverpiae, ex off. Plantiniana, 1598.

¹⁹ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 210–212. Rochus Perusinus (Rocco Pilorci) 16. századi itáliai humanista, a grammatika professzora, akinek *De scribendi rescribendique Epistolas* (1. kiadás: 1576) és *De epistola componenda liber* (1. kiadás: 1583) című munkái több kiadásban ismertek. Az általam használt *De epistola componenda liber* harmadik kiadása 1588-ban jelent meg (Dilingae, J. Mayer). Pilorci munkája három részre tagolódik. Az első részben a legfontosabb elméleti tudnivalók, a másodikban a különféle levéltípusokhoz igazított gyakorlati ismeretek, végül a harmadik részben a levélírási gyakorlatokra vonatkozó instrukciók olvashatók. Lehetséges, hogy Pilorci munkáját használták Magyarországon is, de ennek nyomát nem találtam. Simon VEREPAEUS (Simon VEREEPT), *De epistolis latine conscribendis libri V*, 1. kiadás: 1581 (VD16 V596).

²⁰ „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum”. *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 231.

²¹ „Legendi pro epistolis qui de epistolico artificio scripserunt: Voëllus, Lipsius, Rochus...” *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 233. „Voëllus”: Jean VOEL, *De ratione conscribendi epistolas [...]*, 1571; „Lipsius”: Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio* (1587. évi dictatum); „Rochus”: lásd 19. jegyzet.

században két tanárképző működött, Szakolcán (1734–1773) és Győrben (1742–1773).²² A tanárképzést szolgáló jezsuita intézményekben Európa-szerte ugyanaz volt a tananyag, amit időnként új tankönyvekkel bővítettek. Ezek azonosak voltak azokkal a tankönyvként használt kiadványokkal, melyekből a studia inferiora diákjait is tanították. Több olyan kézirat maradt fenn, amely rögzítette a repetens-oktatás tananyagát, illetve az írásban elvégzett humaniora-gyakorlatokat. A tananyaghoz a jegyzetek végén általában irodalomjegyzék tartozik az ajánlott tankönyvek felsorolásával. Jelenlegi ismereteim szerint három, humaniora-tankönyvet felsoroló magyarországi jezsuita kéziratban található praeceptumként szolgáló levélírás-elméletek, illetve ajánló jegyzékek az „elegáns” levelek szerzőinek nyomtatásban megjelent levél-korpuszairól. Ezek Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae [...] 1734* című munkája,²³ egy, a szerző vagy lejegyző megnevezése nélküli, *Commentarii in litteras humaniores* című, datálatlan kézirat,²⁴ és egy *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt* című tankönyv-töredék,²⁵ minden valószínűség szerint a 18. századból. Az ezekben található listákat összevetve megállapítható, hogy lényegében ugyanazok az elméletírók és elméleti művek ismétlődnek mindhárom forrásban.²⁶ Közel azonos az olvasásra ajánlott „elegáns” levélírók jegyzéke is, bár itt az elméletírókhoz képest jóval több név található.²⁷

Külön figyelmet érdemel a kiemelést szolgáló „NB.” (nota bene) jelzés alkalmazása a kéziratokban. Ez a jelzés a kéziratok levélelméletek közül Hellmayrnál egyetlen szerző (Joannes Buchlerus), míg a névtelen *Catalogus librorum*-ban Buchler és Balbín neve mellett található meg. Az „elegáns” levelek írói közül Hellmayr ugyanezt a jelzést alkalmazta Cicero, Paulus Manutius és Justus Lipsius nevénél. Az egyik névtelen jegyzet-

²² SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485.

²³ Őrzési hely: BEK F33, *Praecepta de Epistolis*, 484; *Epistolas scripserunt elegantius*, 485.

²⁴ Őrzési hely: BEK F37, *Praecepta de Epistolis scripserunt*, 105v; *Epistolas scripserunt elegantius*, 105v–106r.

²⁵ Őrzési hely: BEK G114.I.9, 1v.

²⁶ Joannes Buchlerus, Justus Lipsius, Joannes Voellus/Voellius S. J., Daniel Morhoffius, Antonius Forti S. J., *Clara et praeclara methodus* (Soarez tankönyvének Georgius Worpitz S. J.-féle átdolgozása), Joannes Kwiatkiewicz S. J., Bohuslav Balbinus S. J., Jacobus Masenius S. J., Melchior Junius, Henricus Bebelius, továbbá Erasmus Roterodamus.

²⁷ Hellmayrnál: Cicero, Plinius Junior, Seneca, S. Hieronymus, Angelus Politianus, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Justus Lipsius, Petrus Bembus, Jacobus Sadolaetus, Janus Nivius Erythraeus, Jacobus Crucius, Petrus Srivenius/Scriberius, Dominicus Bandius, Paulus Sacratius, Angerianus Gizelinus, Marcus Antonius Boncianus, Erius Puteanus, Antonius Palearius, Jacobus Crucius/Cruzius, Busbequius, Hugo Grotius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus. A névtelen repetens-jegyzetben Hellmayrtól eltérően nem szerepel Angerianus Gizelinus, Busbequius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus, megtalálható viszont Augustus Buchnerus és Xavéri Szent Ferenc neve. A *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt* című összeállítás Hellmayr névanyagát követi. A névanyag gazdagsága érthető, hiszen a jezsuita levéloklatás módszere elsősorban a levélírói gyakorlat megismerése és a példák utánzása volt.

készítő Cicero, Lipsius és Ericius Puteanus, a *Catalogus librorum* [...] szerzője pedig Cicero, Plinius Junior, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Lipsius, Boncianus, Erycius Puteanus, Jacobus Crucius és Angerianus Giselinus nevét emelte ki.²⁸ A kiemelés e formája is bizonyítja a nyomtatásban megjelent levelek olvastatásának, a gyakorlatból történő levélírás tanításának fontosságát.

A részletes vizsgálatba bevont szerzők és művek körét a felsorolt elméletírókon (praecepta) túl kibővítettem néhány további, az említettek által kivonatolt, hosszabban idézett vagy ajánlott humanista és jezsuita szerző (Johannes Sturm, Joannes Ludovicus Vives, Karel Kolczawa és Joseph Jouvancy) elméletével, elméleti értékű levél-kompendiumával és a repetens-képzés során készült jegyzetek levélelméleti fejezeteivel.²⁹ További segítséget jelentett a források körülhatárolásában a 18. században német nyelvterületen kiadott poétikák, retorikák és episztolográfiák néhány éve megjelent bibliográfiája, mely feltünteti a használt példányok lelőhelyét is.³⁰

Önálló levélelméletek a 17. század közepéig

A jezsuita rend Magyarországon – éppúgy, mint másutt – a *Ratio Studiorum* tanulmányi előírásainak megfelelően oktatott. A 16. századi jezsuita alaptankönyvek (Alvarez, *De institutione grammatica*; Soarez, *De arte rhetorica*) nagyszámú 17–18. századi kiadásainak tartalma azonban jelentős mértékben eltér egymástól a bővítések, rövidítések, átdolgozások és részkiadások következtében. Már a 16. század utolsó harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy a jezsuita oktatás hozzáigazítása a kor színvonalához folyamatosan igényli új tankönyvek (praecepta) írását, illetve a nem jezsuita szerzők munkáinak bevonását az oktatásba. Így volt ez a levélírás oktatásának esetében is.

Egy évvel az Alvarez- és Soarez-féle tankönyv megjelenése (Coimbra, 1560) után a jezsuiták első, 1561. évi magyarországi megtelepedésének fő célja az volt, hogy új oktatási intézményt hozzanak létre. Ismeretes, hogy az 1561–1567 között működő nagy-

²⁸ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484–485; *Commentarii*, i. m. (24. jegyzet), 105v; *Catalogus librorum*, i. m. (25. jegyzet), 1v.

²⁹ A források áttekintése során több olyan nyomtatásban megjelent levélelméletet vizsgáltam meg, melyek általam használt példányai megvoltak a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Mivel azonban nem találtam bizonyítékot arra, hogy ezeket valamilyen szinten oktatták a jezsuiták, kihagytam őket a vizsgálatból. Ilyen például az egyetlen magyar származású levélelmélet-szerző, ZSÁMBOKY János (Joannes SAMBUCUS) *Epistolarum conscribendarum methodusa* (1. kiadás: 1552; általam használt kiadás és példány: Basiliae, J. Oporinus, 1558, BEK RMK III 105, tulajdonosi bejegyzés: „Collegij Leutschoviensis Societatis Jesu 1769”). Zsámboky levélelmélete Libaniosz (Libanius) levelek formájáról szóló munkájának latin nyelvre fordításából indult ki. Zsámboky 1551-ben Párizsban készítette el a fordítást és bécsi tanítványainak, Wolfgang és Georgius Kremernek ajánlotta. A közel húsz lap (9–27) terjedelmű fordítást az általam használt kiadásban a 30–143. lapon Zsámboky interpretációja követi („epistolarum formae, quasi figuris designatae, interprete Joanne Sambuco Pannone Tirnaviense”), ami az ő levélelméleti felfogását foglalja össze. Az utóbbi mű önálló munkának tekinthető; szerzője a magyar nádor fiának, Révai Ferencnek szóló, külön ajánlást írt hozzá (28–29) Párizsban 1552-ben.

³⁰ Joachim DYCK, Jutta SANDSTEDE, *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, I–II, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1996.

szombati kollégiumban³¹ volt könyvtár, s bár az állomány jelentős része 1567-ben elégett, a megmaradt köteteket – jobb időkre várva – Bécsbe szállították. Bizonyíthatóan innen, azaz az első meglepedés idejéből származó köteteket jelenleg nem ismerünk. Lehetséges azonban, hogy már ekkor és itt használták a jogutód budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is fellelhető, Dümmerth Dezső véleménye szerint legrégebben beszerezett, kéttagú kolligátumot, mely egy 15. és egy 16. századi Cicero-levélkiadást tartalmaz.³² Valószínű, hogy ez a két nyomtatvány tekinthető az első magyarországi jezsuita levélokttatási olvasmányanyagnak.

A jezsuita iskolákban is használt Cicero-kiadások között kedvelt praeceptum volt Johannes Sturm Cicero-válogatása.³³ A strassburgi iskola számára kidolgozott Sturm-féle összeállítás első kiadását gyorsan követték további, köztük magyarországi kiadások.³⁴ Sturm négy könyvre osztott válogatásában összesen 125 levél található, az egyszerű, rövid levelektől, a hosszabb, bonyolult tartalmú, összetett nyelvtani tudást igénylő szövegekig.³⁵ Az összeállítás kettős célt szolgált: egyrészt a tanulók tudásszintjüknek megfelelően mélyíthették el a latin nyelv ismeretét és minőségi olvasmányanyagon sajátíthatták el a stílus követelményeket, másrészt viszonylag korai életkorban gyakorolhatták az önálló levélírást. Sturm a válogatás 1539-ben kelt ajánlásában felhívta a figyelmet a

³¹ Az 1561-ben alapított nagyszombati rendház első lakója a Bécsből „áttelepített” P. Seidel volt, aki 1562-ben rector és concionator feladatokat látott el. 1562-ben – bár két egészen fiatal, „puer”-nek mondott ifjú is a rendházban élt –, úgy tűnik fel, rendszeres oktatás még nem folyt, valószínűleg ezt jelzi a paterek és magisterek neve mellett álló „lector” kifejezés. 1563-ban ez a kifejezés eltűnik, a feladatokat jelző „rethor”, „humanista” és „grammaticus” kifejezés kifejezetten oktatási tevékenységre utal. 1564-ből ismert diákok jegyzéke „discipuli rhetoricae” megnevezéssel, tanáraik neve mellett olvasható a „professor rhetoricae et graecae linguae”, „superioris grammaticae classis professor”, „inferioris classis grammaticae lector”, „principia memoriter discunt praeceptor” és az „alphabetariorum praeceptor” kifejezés. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., I, 1551–1600*, collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S. I., 1978, 81, 86, 101–102, 138 (vö. 129), 147–148.

³² Marcus Tullius CICERO, *Epistolae ad familiares*, comm. Hubertinus clericus, Venetiis, A. de Paltasichis, 1487; Uő, *Epistolae ad familiares*, ed. Lucius Joannes SCOPPA, Franciscus ROBORELLUS, Paris, apud Audoenum, 1557; vö. DÜMMERTH Dezső, *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*, MKsz, 79(1963), 43–58.

³³ I. kiadás: M. T. Ciceronis *Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, Wendelin Rihel d. Ä., 1544; vö. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000² (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 153–183, 427–433; vö. még IMRE Mihály, *Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben = „mint az gyümölcsös és termett szőlőeszsőc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Kiadó, 2010, 31–39.

³⁴ Az I. magyarországi kiadás: Szeben, 1594 (RMK II, 2440 – RMNy 754), amelyet 1711-ig kilenc további magyarországi kiadás követett. Az I. nagyszombati kiadás 1680-ban jelent meg (példány: OSZK RMK II 1468a); az általam használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad., 1712, BEK Hb 973. Magyar fordítása: *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyve mellyek Sturmus Jakab által össze szedegettetenek*. Most pedig a tanuló ifjaknak kedveért, Magyar nyelvre fordittatanak BALOG György által, Lőtsén, 1694 (RMK I, 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 195–298, 704–746.

³⁵ A magyar fordításban a levelek száma azért 126, mert a második liberben közölt egyik levelet (Att. lib. 9,17) két levéllel bontotta a magyar fordító.

levelek érthető latinságára, mely alkalmas a nyelv tanítására és tanulására. Sturm a válogatás első részében helyezte el azt a Cicero-levelet (Ad fam. 2,4), amely rövid levélelméleti tudnivalókat tartalmaz: 1. „Epistolarum genera multa est” („a Leveleknek sok nemei vannak”); 2. a levélírás általános célja, „ut certiores faceremus absentes” („hogya távol lévöket bizonyossá tennénk”); 3. „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant; unum, familiare et jocosum: alterum, severum et grave.” („Két nemei vannak ezen kívül a Leveleknek, a melyek fölöttö igen gyönyörködtetnek engemet. Egyik neme barátságos és nyajas; a második haragos és nagy dolgokrul valo”).³⁶ A kiadványt felekezeti és rendi különbségek nélkül használták Magyarországon és Erdélyben.³⁷ Valószínű, hogy Sturm összeállításán kívül más Cicero-kompendiumokat is használtak a jezsuita oktatásban, így például Georg Fabriciusét. Fabricius elsősorban az általános latin szókincs bővítésére válogatott a beszéd három neméhez illeszkedő formulákat és szentenciákat a Cicero-levelekből. E munka iskolai használata elmélyültebb latin nyelvtudást feltételezett, mint a Sturm-féle válogatásé.³⁸

A levélírás gyakorlati oktatásában tehát Cicero volt az első számú tekintély. Ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol rendszerint kivételes helyet biztosítottak neki. Így történt ez az egyik legkorábbi, jezsuiták által is használt humanista elméletben, Henricus Bebelius (Heinrich Bebel, 1472–1518) *Commentaria epistolarum conficiendarum* című munkájában. Bebelius levélelmélete többek között megtalálható Hellmayr Antal említett irodalomjegyzékében. A budapesti Egyetemi Könyvtár a mű három különböző kiadásából őriz egy-egy példányt, közülük kettőben tulajdonosi bejegyzés bizonyítja a jezsuita használatot.³⁹ Bebel összegzi kora levélelméleti ismereteit, bemutatja a levélírás követendő gyakorlatát és vitatkozik a középkori ars dictaminis koncepciójával. A tankönyvnek szánt mű felépítése jelentős mértékben eltér a később általánossá vált módszeres tárgyalásmódtól, mivel jórészt csupán ismerteti, párhuzamba állítja és ütközteti az epistolával kapcsolatos véleményeket. Korában szinte egyedülálló módon hangsúlyozza, hogy nem csupán a latin epistolával foglalkozik, hanem szól az úgynevezett barbár (gót stb.), azaz nemzeti nyelvű levélkultúráról is.⁴⁰ A levél definíciójának ismertetésében első helyen áll Cicero már idézett, ad Curionem-levele (Ad fam. 2,4), mely után Szent Ambrus ad Sabinum-levelének megfelelő epistola-elméleti részei következnek.

³⁶ *Római szerzők, i. m.* (34. jegyzet), 215.

³⁷ Vö. pl. DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974. A ferences konvent csiki nyomdájában 1702-ben jelent meg a Sturm-féle válogatás, fennmaradt egyetlen példányának kötése csíksomlyói palmettás díszítésű félbőr kötés, ami nyomtatékosítja a helyi használatot.

³⁸ „...ex Ciceronis Epistolis collegi, neque loquendi tantum formulas, aut dicendi genera excerpsi...”; „Tres autem libellos confeci, secundum tria, ut Rhetores nominant, caussarum genera, in quae ab artis scriptoribus, ut res caeterae, ita etiam Epistolae sunt distinctae.” Georg FABRICIUS (1516–1571), *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres [...]*, Lipsiae, In Officina V. Papae, 1548, A5v, A6r; használt példány: BEK Ant.1357, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Iesu Posony 1704.”

³⁹ Argentinae, 1516, BEK Ant.7134; Phorce, 1508, BEK Ant.226c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Posoniensis Soc. Jesu”; Argentorati, 1513, BEK Ant.665 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Coll. Soc. Jesu Posonij ad S. Salvat. Catal. Inscriptus 1693 n.102”.

⁴⁰ Folyamatosan használt példány: Argentinae, 1516, BEK Ant.7134.

Bebel csak ezután mutatja be Seneca és Plinius Junior levélkoncepcióját.⁴¹ Ezt követi a levél részeinek elméleti és példákkal történő gyakorlati bemutatása. Ennek lényege, hogy aki megtanulta a beszédkészítés szabályait, használhatja azokat levélírás közben is, figyelembe véve a Cicero- és Seneca-levelek tanulmányozásából leszűrt tanulságokat. A levélformulák és levélírási szabályok részletezéséhez bőséges példanyag tartozik.

Hellmayr *Praecepta de epistolis* című, az oktatásban használt levélelméleti írókat felsoroló összeállításában a Bebel előtti – egyben utolsóelőtti – név Erasmusé.⁴² A névtelen tanárképző jegyzetben a sorrend eltérő; Erasmus neve ebben Buchler, Lipsius és Voel után következik.⁴³ Valószínűnek tartom, hogy Erasmus eltérő terjedelemben megjelent, *Opus de conscribendis epistolis* című munkája – bár a jezsuiták használták – nem tekinthető a jezsuitáknál széles körben, módszeresen oktatott tankönyvnek,⁴⁴ annak ellenére, hogy több fennmaradt példányban is magyarországi jezsuita tulajdonosi bejegyzés olvasható.⁴⁵

Erasmus levélelméletét az általam használt kolligátum-kötetben két másik, gyakorlati példanyagot tartalmazó Erasmus-válogatás előzi meg: az *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos, et horum ad illum* (Argentorati, M. Schurer, 1519) és a *D. Erasmi Roterodami [...] Parabolarum seu Similium Liber elegantissimus* (Hagenoe, Th. Anshelmi Badensis, 1520) című. Erasmus több mint négyszáz lap terjedelmű epistola-elmélete a *De ratione conscribendi epistolas* című fejezettel kezdődik, melyben felhívja a figyelmet az eruditus levélszerzők olvasásának hasznára: 1. ezek a levelek olyan tettekről tudósítanak, melyekből tanulni lehet; 2. a levelek nyelvezete, kifejezésmódja figyelemre méltó. Az antik és középkori levélíró-hagyomány ismeretében kifejti, hogy a levélírás hasonló a beszédkészítéshez, s ezt a tanulatlanok éppúgy gyakorolhatják, mint a legtanultabbak. Erasmus nem a Cicero-féle epistola-definíciót, hanem Turpilii Comici megfogalmazását emeli ki: „Est enim (quod scite scriptum est a Turpilio Comico) epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo”.⁴⁶ Erasmus csaknem nyolcvan lapon át fejtegeti a levél karakterét meghatározó tényezőket,⁴⁷ majd a levélírás szabályaival foglalkozik. Itt különbséget tesz a köznapi és a „művészettel” írt levél között. Példáiban gyakran emlegeti Cicerót, mint akinek a levelei kiválóan alkalmasak a diákok oktatására. A levéltípusok bemutatását Cicero már idézett ad Curionem

⁴¹ „Epistole officium”, BEBEL, *i. m.* (40. jegyzet).

⁴² HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; vö. még *Catalogus librorum*, *i. m.* (25. jegyzet), 1v.

⁴³ *Commentarii*, *i. m.* (24. jegyzet), 105v.

⁴⁴ Basiliae, Jo. Frobenius, 1522; vö. VD16 E2505–2541. Használt példány: BEK Ant.1028.coll.3.

⁴⁵ Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis*, Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.1184.c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Missionis Eperiensiens. Soc. Jesu 1680”; Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis* (= *De ratione conscribendi epistolas; libri de ratione conscribendi epistolas*), Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.469c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Convictus Trenchiniensis Anno 1725”.

⁴⁶ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 21.

⁴⁷ Ezek: *elegantia, exercitatio et imitatio, quomodo proponenda materia, de emendando, de consuetudine unum multitudinis numero compellandi, de salutatione, quomodo dicendum vale, quid post vale*. ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 23–100.

(Ad fam. 2,4) leveléből bontja ki. Eszerint Cicero három levélnemet különített el, melyekhez hozzárendelhetők a levelek típusai (species). Ez a három levélnem azonos a beszéd három nemével („tria genera causarum: svasorium, encomiasticon, iudiciale”). A levél részeinek elméleti bemutatását Erasmus gyakorlati példákkal mélyíti el,⁴⁸ majd bőséges szemelvények segítségével részletezi a levélnemeknek megfelelő levéltípusokat.⁴⁹ Végül bevezet egy negyedik, többféle levélnemet összefoglaló, korábban ismeretlen elméleti kategóriát (*De extraordinariis generibus epistolarum*), melyhez az epistola nunciatoria, mandatoria, de gratiarum actione, lamentatoria, gratulatoria, iocosa, conciliatoria, laudatoria, officiosa és disputatoria sorolandók.⁵⁰

Erasmus episztolográfiájából egykorú kivonat is készült, melyet előszeretettel jelentettek meg más elméleti művek függelékében és további humanista levélelméletek szövegkörnyezetében. Az utóbbiak közül három olyan összeállítást említek meg, melyekből példányt őriztek a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Johannes Ludovicus Vives *Colloquia sive exercitatio latinae linguae* (Nürnberg, 1586) című munkájával egybekötve maradt fenn Vives *De conscribendis Epistolis* című levélelmélete (Tiguri, Froshoverus, ca. 1555), melyben Vives *D. Erasmi Roterodami Compendium postremo ab eodem recognitum* címmel, kilenc levél terjedelemben foglalta össze Erasmus fenti művét. Vives levélelméletéhez csatlakozik ugyanebben a kolligátumban az Erasmus-kivonat után Conrad Celtis és Christoph Hegendorff levélelmélete.⁵¹ Johann Sturm *Liber unus, de Periodis, explicatus non tam scholijs, quam scholis, a Valentino Erythraeo Lindavien-si* (Argentorati, J. Rihelius, 1567) című munkájával egybekötve maradt fenn Zsámboky János *Epistolarum conscribendarum methodus [...]* című, már említett episztolográfiája, melyben Zsámboky elméletét követi a rövidített Vives-, Erasmus-, Celtis-, Hegendorff- és Joannes Mulinus-féle levélinstrukció.⁵² Rövid Erasmus-kivonat jelent meg Aurelius Lippus Brandolinus (Lippi Brandolini) *De ratione scribendi libri tres* (Coloniae Agrippinae, Haered. A. Birckmanni, 1573) című művében is, Vives, Celtis és Hegendorff levélelméleti összefoglalásával együtt.⁵³

Vives levélelméleti munkájáról joggal feltételezhető, hogy erőteljesen hatott a jezsuita levél-oktatásra, annak ellenére, hogy nem szerepel sem a *Ratio Studiorum*-kiadások, sem Hellmayr és névtelen társainak praeceptum-felsorolásaiban. Széles körű ismeretét és hatását tükrözik a jezsuita levélelméleti szerzők munkái, így például Jacob Masen és

⁴⁸ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 100–173.

⁴⁹ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 173–368.

⁵⁰ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 368–410.

⁵¹ Joannes Ludovicus VIVES, *De conscribendis Epistolis [...]*, Tiguri, Froshoverus, ca. 1555, BEK Ant.7469.coll.2 kolligálva, Joannes Ludovicus VIVES, *Colloquia sive exercitatio latinae linguae [...]*, Norimbergae, 1586, BEK Ant.7469.c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij SJ Posonij ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1693”. A Vives-féle episztolográfiában Erasmus: 42r–51v, Celtis: 52r–59r, Hegendorff: 59v–76r. A kiadvány tankönyv-jellegét hangsúlyozza az alcím: „Omnia studiose excusa, ac Indice aucta.” Hegendorff munkájának első önálló kiadása: *Ratio epistolarum conscribendarum compendaria*, Leipzig, 1520.

⁵² ZSÁMBOKY, *i. m.* (29. jegyzet).

⁵³ 1. kiadás: Basel, 1498. Használt példány: BEK Ant.2767 – tulajdonosi bejegyzések: „Inscriptus Catalogo Collegij Sellien. Societ. Jesu [1600]” és „Tyrnavien. 1632. L. L. n. 74.”

Bohuslav Balbín episztolográfiája. Vives Cicero és az ifjabb Plinius nyomán határozza meg a levelet, melynek célja a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtése.⁵⁴ A levél genusait Cicero ad Curionem (Ad fam. 2,4) levelére hivatkozva nevezi meg: 1. „familiaris et iocosus”, 2. „severus et gravis”. Vives tartalmuk alapján osztályozza a leveleket, s a levélírást a beszédszerkesztés folyamatához hasonlítva írja körül a levélíró-tól elvárt gondolati alap-pozíciót: „quis, et cui scribat, et quibus de rebus”.⁵⁵ A levél részeinek elemzését követően a *De dictione epistolae* című részben kifejti: a levél hasonló a mindennapi beszédhez, olyan, mint egy „puella plebeia”, majd Ciceróra hivatkozva figyelmeztet a levél rövidségének (brevitas) kívánalmára.⁵⁶ Mindenekelőtt Cicero olvasását és utánzását javasolja a diákoknak, s példákon mutatja be kora levélírói elvárásait.⁵⁷

Az első jezsuita episztolográfus a francia Jean Voel (Joannes Voellus, Johann Feldkirch, Johann Foellus, Johannes Voellius, 1541–1610) volt, aki hosszú ideig oktatta a görög nyelvet és a retorikát. *De ratione conscribendi epistolas [...]* című levélelmélete ajánlásának kelte 1571 szeptembere, a műnek ezt követően több önálló kiadása ismert.⁵⁸ Az összeállítás rendi megbízatásra, tankönyvként készült,⁵⁹ minden bizonnyal az Alvarez- és Soarez-féle tankönyvekből hiányzó levélelméleti fejezetek pótlására. Ez a körülmény jól érzékelhető a *Ratio Studiorum* kiegészítéseként szolgáló, 17. század eleji jezsuita tanárképzési előírásokban.⁶⁰

Voel munkájának még életében elindult egy újabb kiadássorozata, melyben saját levélelmélete mellett megjelent Lipsiusé is.⁶¹ Ez a *Generale artificium orationis cuiuscumque componendae longe facillimum, et De ratione conscribendi epistolas [...]* címmel is megjelent, Voel- és Lipsius-féle levélelmélet-kiadás kedvelt tankönyvvé vált a 17. században; nem véletlen, hogy ezt a kiadássorozatot hivatkozva a már többször idézett Hellmayr-kézirat, a névtelen repetens-tankönyv és a *Catalogus librorum [...]* című kézirat is, „Voellus post artificium orationis” formában.⁶² A 17. század második felének

⁵⁴ „Epistola [...] est sermo absentium per literas, in hoc enim ea reperta, ut conceptus animi, et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpretis et nuncia perferat [...] collocutio scripta separata copulat”. VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 2r–3v.

⁵⁵ „Epistolae sunt [...] nunciatoriae, petitoriae, commendatitiae, consultoriae, admonitoriae [...], consolatoriae, praeceptoriae, disputatoriae...” VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 2r–3v.

⁵⁶ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 28r–31v.

⁵⁷ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 31v–41v.

⁵⁸ Például Lugduni, 1588; Duacii, 1594; Ingolstadii, 1597; Brixiae, 1601; Turnoni, 1601; Coloniae, 1658; vö. még *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár: Források, 10), 143–155.

⁵⁹ „Quae certe omnia cum nostra Societas intenta mentis acie contemplata esset, id mihi negotij dedit, ut praecepta de componendi epistolis conscriberem, quae utiliter et commode studiosae iuventuti proponetur.” Joannes VOELLUS, *De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae [...]*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1597, *Autor candido lectori*.

⁶⁰ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet), IV, *Imitatio Ciceronis*, 230–233, itt: 233.

⁶¹ *Iusti Lipsi et Ioannis Voelli, duorum eruditione recta et iudicio subacto insignium virorum De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones*. In studiosae iuventutis gratiam diligentissime simul excusae, Coloniae Agrippinae, apud Govinum Cholinum, 1596, 1597. Lásd VD16 L1997, L1998.

⁶² Kiadásai ezzel a címmel például: Venezia, A. Turinum, 1610; Venezia, G. Valentinus, 1618.

egyik meghatározó jezsuita szerzője, Jacob Masen⁶³ szintén hivatkozta Voel és Lipsius levélelméletét saját, összegző jellegű levélelméleti fejtegetéseiben.⁶⁴

Az olvasói előszóban Voel többször hangsúlyozza, hogy munkájának célja az oktatás szolgálata. Példaanyaga mindenekelőtt Cicero leveleiből származik, melyekre csupán röviden, a korban szokásos módon hivatkozik. Cicero tanulmányozásához három, különböző tartalmú és terjedelmű Cicero-összeállításra hívja fel a tanulók figyelmét: 1. Paulus Manutius rövid válogatására az *ad Familiares*-ből;⁶⁵ 2. azoknak a diákoknak, akik alaposabban szeretnék elmélyülni a Cicero-levelekben, javasolja az *ad Familiares* és az Atticushoz (T. Pomponius Atticus) címzett levelek teljes szövegének tanulmányozását; 3. végül körülírja azt a Cicero-kiadást, amelyet minden valószínűség szerint maga is használt levélelmélete megírásakor. Ez Cicero *Opera omnia*-jának fólió alakú, kétkötetes párizsi kiadása,⁶⁶ melynek forgatása szerinte a tanárok, tudósok feladata.

Voel tankönyve öt részből áll. A *Propositio generalis totius libri* című, bevezető fejezetben a levél Libaniustól és Cicerótól eredeztetett meghatározása („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium”) és sajátosságainak összefoglalása után megnevezi a műfaj három nemét („Tria sunt genera epistolarum: deliberativum, iudiciale, demonstrativum”).⁶⁷ A második részben több mint harminc lapon részletezi a *genus deliberativum*-hoz sorolt levélfajtákra (epistola suasoria, dissuasoria, exhortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, decommendatitia, monitoria, conciliatoria, mandatoria) vonatkozó tudnivalókat.⁶⁸ A harmadik részben ugyanilyen módszerrel részletezi a *genus iudiciale*-hez sorolt levelek típusait (accusatoria seu criminatoria, defensoria, deprecatoria, expostulatoria),⁶⁹ majd áttér a *genus demonstrativum* levéltípusainak tárgyalására (nuntiatoria, narratoria, lamentatoria, gratulatoria, officiosa, disputatoria, collaudatoria, iocosa,

⁶³ Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez* = ÜÖK, *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 44), 97–120.

⁶⁴ „Joan. Voellum nostrum [ti. S. J.] Justus Lipsius perbreve, sed eruditum de Epistolis instructionem, suis quas ad varios conscripsit literis praemisit.” Jacob MASEN, *Palaestra styli Romani [...]*, Coloniae Agrippinae, Haered. Busaei, 1686 (fakultás és approbáció: 1659. július 7.), liber V, *De ratione legendi scribendique Dialogus, Epistolas, et Historiam* (caput IV–IX, *De epistolis*), 246–268, itt: 246. Használt példány: BEK Bar.8534.

⁶⁵ Vö. pl. Paulus MANUTIUS (Paolo MANUZIO), *Commentarius [...] in epistolas M. Tullii Ciceronis [...]*, Venetiis, Aldus, 1557 (BEK Ant. 4745 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus S. Antonij Bajae”); ÜÖ, *Commentarius in epistolarum M. Tullii Ciceronis*, Francofurti, Andreas Wechelus, 1558/1580 (BEK Ant. 5516 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij S. Iesu Posonij ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1693. N. 16 [törölve] 178”).

⁶⁶ 1571 előtt Párizsban két ilyen fólió formátumú Cicero-kiadás jelent meg: Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...] emendata*, I–II, Parisiis, in aedibus Rovillii, 1565–1566; Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...] emendata*, I–II, Parisiis, ex officina J. Du Puys, 1565–1566 – utóbbi kiadásból az 1. volumen megtalálható: BEK Ant. 7095.

⁶⁷ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 3–6.

⁶⁸ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 6–37.

⁶⁹ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 37–44.

mixta).⁷⁰ Az elméleti fejtegetéseket gyakori hivatkozások kísérik a Cicero-levelekre, ezekből azonban szinte egyetlen hosszabb idézetet sem közöl, azaz Voel feltételezte, hogy a tankönyv használóinak rendelkezésre áll a megfelelő Cicero-kiadás. Az ötödik részben először a levél részeit elemzi és magyarázza (salutatio, exordium, quomodo dicendum Vale, quid post Vale), majd a levél tartalmához illő szóhasználatot, a rövidség (brevitas) kívánalmát, a levél eleganciájának titkát és a kompozíció fontosságát hangsúlyozza, végül ajánlja a levélmintákban, köztük elsősorban a cicerói levelekben történő elmélyülést.⁷¹ Jóllehet Voel lényegében írott beszéd készítéseként kezelte a levélírást, e körülmény elméleti tudatosításával nem foglalkozott.

Voel elméletének hiányosságai és Lipsius tudósi hírneve együttesen ösztönözhatték a jezsuitákat arra, hogy a voeli elmélet elkészülte után tizenhat évvel, 1587-ben az oktatás során elhangzott lipsiusi levélelmélet lejegyzett változatát – mely 1591-ben jelent meg először önálló kiadványként⁷² – egybenyomtassák Voel elméletével. Lipsius viszonylag rövid levélelméletéhez mintegy függelékként mellékelték Demetrius Phalereus a levélműfajjal is foglalkozó *De elocutione* című munkáját, görög–latin kétnyelvű kiadásban. Ismeretes, hogy a 17. század közepén más jezsuita tankönyvvel is egybenyomtatták Lipsius *Epistolica institutio*ját, így például a kelet-poroszországi jezsuita, Michael Radau *Orator extemporaneus*ával Váradon, 1656-ban.⁷³

Lipsius *Epistolica institutio*jának különböző kiadásai közül jelentős számú példányt használtak Magyarországon.⁷⁴ Nem véletlen az sem, hogy a fontos 17. századi jezsuita levélelmélet-szerzők közül több – mint például Jacob Masen és Joseph Jouvancy – mód-szeresen hivatkozta és idézte. Hellmayr tankönyve ajánló jegyzékében Lipsius és Voel

⁷⁰ VOELLUS, i. m. (59. jegyzet), 44–57.

⁷¹ VOELLUS, i. m. (59. jegyzet), 57–80.

⁷² Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio*, Frankfurt/M., J. Wechel–P. Fischer, 1591.

⁷³ Első kiadása: Michael RADAU, *Orator extemporaneus*, Vilnae, 1640. A munka megjelent 1655-ben Amszterdamban (J. Meurs) Georgius Beckher és Adam Motkovsky jobbitásaival, a következő megjegyzéssel: „Auctore R. P. Michaelae Radau Societatis Jesu, Theologiae Doctore et ejusdem Professore, nunc a rapina Georgii Beckheri Elbingensis, vindicatum, a multis mendis correctum per Adamum Motkovsky, gratum discipulum admodum Rev. Patris.” Valószínűleg az amszterdami kiadás ismeretében/után készült a magyarországi, várad kiadás (Szenci Á., 1656), amelyen szerzőként kizárólag Georgius Beckher nevét tüntették fel. Ehhez hozzányomtatták az első Magyarországon kiadott levélelméletet (használt példány: BEK RMK II 141), Lipsius *Epistolica institutio*ját (439–468). Vö. TARNAI Andor, *A várad i Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 365–378. Az *Orator extemporaneus* részleges magyar fordítása megjelent: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000² (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 337–365, 441–445.

⁷⁴ Használt példány: Antverpiae, Plantin, 1614. Pray György példánya volt az 1594-es magdeburgi kiadás egy, a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példánya: BEK Ant.7462.coll.3. Az Antwerpenben 1601-ben megjelent kiadás egyik példányát a löcsei jezsuiták használták (BEK Ant.5514), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Leutschoviensis Soc. Jesu catalogo inscriptus 1712”; ugyanebből a kiadásból egy másik példányt egykor Nagyszombatban őriztek (BEK Bar.9090.coll.2), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Ex Collegij Tyrnaviensis S. J. Bibl. Coll. Tirn. Soc. Jesu [1724 után].” Az antwerpeni 1605. évi kiadásból egy példány a váci piaristák könyvtárába került (BEK Bar.8344), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Bibliothecae Vaciensis Sch. Piarum”. Vö. még Justus LIPSIUS, *Epistolicarum questionum libri V. In quibus ad varios scriptores, pleraeque ad T. Livium, notae*, Antwerpen, Ch. Plantin, 1577.

elmélete egymás után következnek.⁷⁵ Az általam használt kiadásban Lipsius műve tizenöt fólió lap terjedelemben tizenhárom fejezetre tagolódik.⁷⁶ Az epistola kifejezés etimológiáját (I. caput) a levél-definíciók (Szent Ambrus, Cicero ad Curionem, Turpilium) és a levél részeinek bemutatása követi (II. caput). Lipsius viszonylag hosszan részletezi a levél anyagát (materia, III. caput), a clausulát (IV. caput) és a levélíráshoz alkalmas tárgyakat (V. caput). Szerinte a levél „alter sermo”, melynek három fajtája a seria, a docta és a familiaris. A serialis levél lehet privata és publica, melyeken belül különféle tartalmi típusokat sorol fel. A „docta” levél a humanista tudósok levelezését jelöli, egy speciális levélfajtát, mely lehet epistola philologa, epistola philosopha és epistola theologa. A familiaris levél tartalma szerint lehet serialis, docta vagy ezek sajátos keveréke, mivel argumentum nem minden esetben „simplex.” A levélkészítés szabályai érintik az inventiót (VI. caput),⁷⁷ a stíluskövetelmények között első helyen áll a rövidség (VII. caput), a perspicuitas (VIII. caput), a simplicitas (IX. caput), a venustas és a decentia (X. caput). Külön fejezet tárgyalja, miért nem azonos a levél a beszéddel (sermo), és melyek az elkülönítés kritériumai (phrasis, verbum); ez utóbbiakat csak a klasszikusok (Cicero, Sallustius, Seneca, Tacitus) leveleinek olvasásával és imitációjával lehet a leírtól jobban megérteni (XI. caput). Önálló fejezetben tárgyalja a mások leveleiből történő kivonatolást, javasolja a kivonatok módszeres gyűjtését⁷⁸ és felhasználását, mellyel sok időt lehet megtakarítani (XII. caput). Az utolsó fejezetben Lipsius összegzi az imitációval kapcsolatos stíluskövetelményeket, melyeknek életkoronként más-más szabályai vannak.⁷⁹

Az eddigi áttekintés mutatja, hogy a jezsuitáknál bevett gyakorlat volt Voel és Lipsius elméletének együttes oktatása. Jóllehet két további 16. századi elmélet (Simon Verepaeus, 1581; Melchior Junius, 1587) alapján szintén oktatták a levélírást, a 17. század közepéig a jezsuiták nem készítettek új levélelméletet. E körülmény magyarázata egyrészt a Voel- és Lipsius-féle tankönyv intenzív használatában kereshető. Másrészt elegendő számú, a kor követelményeinek megfelelő, tankönyvként hasznosítható munka állt a jezsuiták rendelkezésére.

Simon Verepaeus (Simon Verepaeus, 1522–1598) *De epistolis latine conscribendis libri V.* című munkájának⁸⁰ tanulmányozását – többek között – Georg Worpitz javasolta a jezsuita diákoknak, mégpedig a Soarez-féle tankönyv 17. század végi levélelméleti bővítésében. Worpitz – később részletesen bemutatandó – elmélete lényegében Verepaeus

⁷⁵ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484.

⁷⁶ LIPSIVS, i. m. (74. jegyzet), 3–18.

⁷⁷ A levélíráshoz elengedhetetlen az argumentum, különben nincs miért írni. Ez a familiaris levél esetében biztosított, Lipsius szóhasználatában „perpetuum est.” A seria és docta levélnél ettől eltérően fel kell lelni az argumentumot, majd retorikai szabályok szerint meg kell formálni. A szabályok között hangsúlyosan kitért Cicero Atticus levelére, mely szerint „epistolas debere interdum hallucinari.” LIPSIVS, i. m. (74. jegyzet), 9.

⁷⁸ Három kivonat formuláré készítését javasolja: 1. a levél formájára vonatkozót, 2. a levél díszítésére vonatkozót, 3. a levél dictionájára vonatkozót. LIPSIVS, i. m. (74. jegyzet), 16–17.

⁷⁹ „In puerili” két szabályt, „in crescente” három szabályt és férfikorban az irodalmi eszköztár minél teljesebb és tökéletesebb felhasználását javasolja. LIPSIVS, i. m. (74. jegyzet), 17–18.

⁸⁰ Az 1580-ban elkészült munka 1. kiadása: 1581 (VD16 V596). Használt kiadás: Coloniae, P. Cholinus, 1620, BEK Bar.8557 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Trenchinij Soc. Jesu 1632.”

szű időn át hivatkozott levélelméletére épül. Vereept egyik új kijelentése szerint a levél-írás külön művészet. Az öt liberből álló munka első könyvében foglalkozik a levél fogalmával, részeivel, díszeivel és hasznával (13–45). Ebben a levél más elméletekben is tárgyalt hasznai mellett új elemként feltűnik az irodalmi és történeti forrásértéket hangsúlyozó dokumentációs szempont, mely szerint a levél a jövőben elővehető, tartalma ismételtelen elolvasható. A második liberben (45–81) Vereept összegzi a levél erényeit (*brevitas*, *latinitas*, *perspicuitas*, *ornatus*) és kerülendő sajátosságait (*prolixitas*, *barbarum*, *obscurum*, *inornatum*). Ha valaki jó levélíró kíván lenni, Vereept szerint 1. kövesse az általa leírt szabályokat, 2. olvasson el sok elegáns levelet, főleg Cicero leveleit, 3. utánozza a legtudósabb levélírókat (*imitatio*), 4. naponta gyakorolja a levélírást, 5. akkurátusan javítsa a leveleket. Felhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj erényei nem azonosak a különféle levél típusokban, s Cicero mellett érdemes többször elolvasni Plinius Secundus és Paulus Manutius leveleit is. Több mintalevelet közöl és kiemeli a fontosabb formulákat. A harmadik liberben (82–137) a gyakorlatra koncentrál, amikor tizenhét levél típust („*forma seu species*”) mutat be, Rocco Pistori és Jacobus Pontanus segítségével. Figyelemre méltó megállapítása, hogy az itt bemutatott „tisztá” levélformákon kívül léteznek „*mixta seu composita*” levelek, mivel a levélírónak ugyanazzal a levéllel több célja is lehet.⁸¹ A negyedik liberben (138–167) Vereept levél típusonként felsorolja a kedvelt és hasznos kezdőformulákat, konkrét forráshivatkozások mellőzésével.⁸² Az utolsó liber (V, 168–224) – valószínűleg az előző részben felhasznált művekből merített – elegáns levélfrázisokat tartalmaz, melyeket folyamatosan lehet használni („*frequenter sunt usui*”). A kötet e gyakorlati része a társadalmi állapotnak és hivatali titulusoknak megfelelő megszólításokra tanít, latin és német nyelven.

Vereept munkájához hasonlóan a Hellmayr által ugyancsak tankönyvként ajánlott Melchior Junius-féle levélelmélet is tartalmaz terjedelmes gyakorlati példaanyagot. Ismeretes, hogy Junius (1545–1604) a Sturm-féle oktatási metódus folytatója volt, s életművének jelentős része Ciceróval kapcsolatos. Levélelmélete vizsgálatához a *Scholae Rhetoricae, de contextendarum epistolarum ratione* első kiadásának (Basiliae, C. Waldkirch, 1587)⁸³ egyik címlap nélküli példányát használtam, mely biztosan magyarországi jezsuita használatban volt. Junius egyrészt jelentős mennyiségű, Cicero *ad Familiares*-ből származó példát épített be elméletébe, másrészt kiegészítő példatárként önálló levélkompendiumot állított össze.⁸⁴

⁸¹ Szintén figyelemre méltó a megállapítás: „*Epistolam esse liberam, nec certis perpetuisque legibus adstringi.*” VEREEPT, *i. m.* (80. jegyzet), 137.

⁸² „*Elegantiores Epistolam exordiendi formulae ex Cicerone, Bembo, Sadoletto, Manutio, et alijs selectae.*” VEREEPT, *i. m.* (80. jegyzet), 138.

⁸³ BEK Ant.6814.

⁸⁴ Melchior JUNIUS, *Epistolae ex Historicis, tam Veteribus, quam recentioribus [...]*, Argentinae, L. Zetzner, 1595, használt példány: BEK Ant.5380.coll.2. – a példaanyagot itt Junius tizenhárom levél-genus rendjébe rendezte el. A példány egy másik levélkompendiummal kolligálva maradt fenn, melyhez a Junius-kompendium nyomdája, Lazarus Zetzner írt ajánlást 1593-ban („*Argentorati IV Calend. Septemb. Anno M.D.XCIII. [...]* Lazarus Zetznerus civis et bibliopola Argentinensis”,)(iijv). Utóbbi egy Velencében 1574-ben megjelent összeállítás újabb kiadása: *Epistolae Regum, Principum, Rerumpublicarum ac Sapientum virorum [...]* Antea

Junius az eloquentia oktatásának gyakorlata révén jutott el az önálló levélelmélet gondolatához. A több száz lapos munka középpontjában huszonhárom önálló levéltípus elméleti és gyakorlati bemutatása, valamint az e típusoknak megfelelő válaszlevelek elkészítésének módja áll. A levéltípusokat Junius a beszédnemek szerint állította rendbe és társadalmi hasznosságuk szerint rangsorolta. Így például a *genus deliberativum*hoz tartozó levéltípusok közül a *De Commendatiis epistolis* című fejezetet állította első helyre, amit azzal indokolt, hogy hasznossága révén ez a „Princeps inter Epistolas.”⁸⁵ A *genus deliberativum* levéltípusait (1–132) követik a *genus demonstrativum* (Pars II, 133–222) és a „Iudicialis generis” (Pars. III, 223–276) levélfajtái. Junius a beszédnemekről elkülönítve, külön részben – Erasmustól ismert kifejezéssel – *Familiaris, seu extraordinariis generis* címmel fejtette ki az epistola nunciatoria, denunciatoria, aenigmatica, iocosa és didascalis fogalmát, elméletét és gyakorlatát (277–331). A titkosított tartalmú levélhez („in quibus aliud scribimus, aliud vero intelligimus”) összesen kilenc imitálható cicerói fordulatot mellékel.

Ugyancsak Hellmayr ajánlotta, de Jouvancy is bőségesen idézte Joannes Buchler (1570–1640) *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus* (Coloniae, J. Kalcovius, 1663¹⁴) című munkáját.⁸⁶ Ez a magyarországi kéziratot jezsuita praeceptum-irodalomban kiemelten, „nota bene” jelzéssel ajánlott⁸⁷ mű szintén erőteljesen gyakorlatias, melyben a szűken értelmezett elméleti bevezető (a levél fogalma és sajátosságai) kiadástól függően mindössze tíz–húsz lap terjedelmű. Ezt a részt háromszázharminc–háromszázhetven lap terjedelemben követi a levéltípusokról és azok sajátosságairól szóló, bőséges példákkal kísért oktatás. Az általam használt tizenegyedik kiadásban a tartalommutató mellett egy „Index Posterior Epistolarum Ciceronianarum, quibus in hoc Libello annexae sunt imitationes” segíti a kötet használatát. Ebben tematikus csoportosításban találhatók először az *ad Familiares*, majd az *ad Atticum*, végül az „ex epistola IV. Bruti” és „ex lib. Rhetoric.” jelzésű hivatkozások.

quidem Venetiis editum: nunc autem recognitum, Indice quoque auctum, Argentinae, L. Zetzner, 1593, használt példány: BEK Ant.5380.coll.1. A korábbi velencei kiadásra vonatkozó említés: „volumen hoc Epistolarum Anno M.D.LXXIV. Venetijs collectum typisque excusum videre mihi contigisset...”)(jiv.

⁸⁵ JUNIUS, *i. m.* (83. jegyzet), 1–24.

⁸⁶ Korábbi kiadások például: 1605, 1613, Coloniae, B. Gualtherius, 1622. Az első magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1733 (példány: BEK 01698); a második magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1750 (példány: BEK Ha2651); további magyarországi kiadások: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1762 (példány: BEK Ha1150 és 01701) és Tyrnaviae, Acad. S. J., é. n. Vö. még a következő levélkompendiumot: Joannes BUCHLER, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus [...]*, Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány: BEK Bar.789.c.2), melyet Nicolaus TRIGAULT S. J. *Vita Gasparis Barzaei Belgae e Societate Jesu, B. Xaverii in India socii*, Coloniae, B. Gualtherius, 1611 (BEK Bar.789.c.1) című munkájával kolligáltak.

⁸⁷ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; *Catalogus, i. m.* (25. jegyzet), 1v.

Levélelméletek a grammatikai és retorikai munkákban a 17. század közepétől

A Voel- és Lipsius-féle tankönyvhöz képest új, jezsuita levélelméletek jelenléte a 17. század közepétől vehető számba a magyarországi jezsuita tanintézményekben. Közös jellemzőjük, hogy a korábbiaktól eltérően nem önálló műként jelentek meg, s nem kiegészítő tankönyvek, hanem az Alvarez- és Soarez-féle tankönyveket kiegészítő, új grammatikai és retorikai tankönyvek egy-egy fejezetét alkotják. Ilyen mindenekelőtt Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilise*,⁸⁸ Jacob Masen *Palaestra styli Romani* című munkája,⁸⁹ Bohuslav Balbín *Verisimilia Humaniorum disciplinarum*⁹⁰ és Antonius Forti (1651–1707) *Miles Rhetoricus et Poeticus*,⁹¹ valamint Georg Worpitz *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* című Soarez-átdolgozása.⁹² Ezek praeceptumként történő használatát kivétel nélkül ajánlják az 1773 előtti magyarországi kéziratok jezsuita tankönyvek.

A korábbi levélelméletekből megszokott „epistola” kifejezést Kwiatkiewicz felváltva, azonos értelemben használja a „litera” fogalmával. Először a levélírás törvényeit („leges [...] literarum”, 5–7) tekinti át négy pontban, előrebocsátva, hogy e téren nem tárgyal mindent iskolás módon. A negyedik pontban a nemzeti nyelven írt levelekre („Epistolis Patrio Idiomate”) vonatkozó előírásokat összegzi, megjegyezvén, a nemzeti nyelv használata nem kívánja meg, hogy a kidolgozás olyan legyen, mint a latin nyelvű levél, melynek készítése az oratiót követi. Ezután tárgyalja a levélbeli megszólításokat és a levelek típusait, ugyancsak röviden (7–9). Az utóbbiak közül néhány, szerinte fontos levéltípust emel ki, s a továbbiakban ezekkel foglalkozik (10–29): 1. A litera gravis nem azonos a litera nunciatoriával, mely új dolgokról, eseményekről tudósít.⁹³ A „modus et idea literarum gravium” lényege a tudós kifejezésmód alkalmazása tartalmas tárgyakra értekezve. 2. A litera officiosa fogalma a hivatalos levél típusának körülírására szolgál, mely lehet „gratulatio, amica expostulatio, invitatio hospitalis.” Megírása kétféle módon történhet: pontokba szedve, módszeres kifejtéssel, vagy egyetlen dolog, esemény részle-

⁸⁸ Joannes KWIATKIEWICZ, *Svada civilis hujus aevi genio et Nostratis Politiae ingenio*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690 (használt példány: BEK Bar.9506 – tulajdonosi bejegyzés: „Coll. S. J. Tynav. 1714”), levélelméleti rész: *Prolusio*, 1 (5–29). Első kiadása: Lublin, Typ. S. J., 1652; további kiadások például: Lublin, 1671; Calisii, 1682; Prága, 1708; Coloniae, 1720 (BEK Fb 4328).

⁸⁹ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet) (fakultás és approbáció kelte: Coloniae, 1659. VII. 7.), levélelméleti rész: liber V, caput IV–IX (246–268).

⁹⁰ Használt kiadás: Bohuslaus BALBINUS (Bohuslav BALBÍN), *Verisimilia Humaniorum disciplinarum [...]*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1701³, cap. II. *De epistolis*, 7–13; 1. kiadás: Prága, 1666; további példányok pl. Prága, 1666 (BEK Bar.8512, 7–14); Lipsiae, 1687 (BEK Bar.8544.c.1 és Bar.9046.c.1, 8–16).

⁹¹ Antonius FORTI, *Miles Rhetoricus et Poeticus [...]* primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum, Dilingae, J. G. Bencard, 1691.

⁹² Georg WORPITZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* (1. kiadás: Coloniae, 1689). Használt kiadás: Tynaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, BEK Ha 1793, pars IV, appendix II. *De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* (573–600).

⁹³ „Aliae sunt graves, quae continent negotium serium, aut alicujus momenti, concernens bonum commune vel privatum...”

tező körülményével. 3. A *litera nunciatoria* (tudósító levél) pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban itt kívánatos a rövidség, az igazmondás és a világosság. 4. Az előbbivel ellentétes típus a *litera aenigmatica* vagy *allegorica*, mellyel kapcsolatban elvárás, hogy tartalmát kizárólag a címzett érthesse meg.

Jacob Masen a *Palaestra styli Romani* olvasói előszavában kifejti, hogy bár munkája tankönyv, nem az elemi ismeretek elsajátítására szánta, azaz nem a rudimenta vagy a grammatica kezdeteit tanulóknak; ezért is használta a címben a *lingua latina* helyett a *lingua Romana* kifejezést. Ez a mű gyakorlókönyv azoknak, akik a megszokott tananyagnál jobban szeretnének elmélyülni az eloquentia terén.⁹⁴ Levélelméletét Masen az V. liber IV–IX. fejezetében összegezte.⁹⁵ A műfaj elméletével foglalkozó szerzők felsorolása⁹⁶ után tárgyalja a levél fogalmát és részeit (IV. caput), majd a levél tárgyát (materia) és genusait részletezi (V. caput). A korábbi elméletekhez viszonyítva új elem, hogy Masen a levél témája kapcsán kifejti: más-más értelemben kell fogalmazni, ha a levél tárgya *historica*, *politica*, *ethica*, *philosophia* vagy *theologica*. A levéltípusokat a szokásos módon a beszédnemekhez rendeli, s Cicerótól vett példákkal mutatja be. A VI. fejezetben a forma és a habitus kérdésével foglalkozik. A *brevitas* és a *simplicitas* kívánalmát a címzettek különbözőségére tekintettel relativizálja, s azoknak a tanulóknak, akik „*inter prima eloquentiae incunabula*” vannak, azt javasolja, mellőzzék az üres rövidséget és egyszerűséget.⁹⁷ A következő fejezetben a levél erényeit (*perspicuitas*, *venustas*, *decorum*) taglalja Masen, és felhívja a figyelmet Lipsius erre vonatkozó fejtegetéseinek átsimítására. A VIII. fejezetben Cicero leveleinek olvasásához, memorizálásához és imitációjához közöl szempontokat. Javasolja, Cicero leveleit olvasva először érdemes elgondolkodni a levélírásról, majd 1. memorizálni a ritka szavakat (*voces rariores*), 2. a frázisokat (*phrases*), 3. a szakaszokat (*particula*), 4. a kevésbé hasznos, de elegáns szavakat, 5. a különböző mondások díszítő részeit, végül 6. a különféle teljes formulákat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szóhasználat imitációjában a tudatos *distinctio* érvényesítése a legfontosabb. Végül a IX. fejezetben Cicero leveleiről rátér a jóval hosszabb, elegáns Seneca-levelekre. Hangsúlyozza, a levélírásban haladónak számító tanulók elsősorban azért olvassák Seneca leveleit, hogy adott esetben emlékezetükbe tudják idézni a megfelelő részleteket.

Balbín már a *Verisimilia* [...] hosszú címében előrebozsátotta, hogy a teljes humaniora stúdiumok ismétlésére (repetere) készítette munkáját.⁹⁸ A mű mindössze hatlapnyi

⁹⁴ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), A6r.

⁹⁵ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 246–268.

⁹⁶ Demetrius Phalerius, Lipsius, Libanius, Lippus Brandolinus, Macropedius, Verepaeus, Erasmus, Rochus Perusinus, Paulus et Aldus Manutius, Dionysius Lambinus, Buchlerus, Voellus.

⁹⁷ Saját magára vonatkozó példáját így foglalta össze: „Ego qui juventuti haec scribo, luxu aliquo styli abundare, quam ariditate steriliscere malui, et quamvis non in Epistola, tamen in loco non multum ultra ipsius dignitatem assurgenti.” MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 254–255.

⁹⁸ „Verisimilia Humaniorum disciplinarum seu iudicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) Artificio quo in libello Praecepta Epistolarum, Latinitatis, Grammaticae, Poëseos (generatim et speciatim) Emblematum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae, (sacrae et profanae) aliaque huiusmodi, summa brevi-

levélelméleti részében (Caput II. *De epistolis*)⁹⁹ Balbín Macropedius, Buchler, Lipsius, Voellus, Erasmus elméleteinek és Manutius leveleinek ismeretét ajánlja. A már korábban elsajátítottak ismétlésére három, saját maga által összeállított „praeceptum”-ot javasol, melyek segítségével a diákok felfrissíthetik a tanultakat („Nos tria Praecepta dabimus, ad quae omnia revocari possit”).¹⁰⁰ Az elsőben átismételteti a levél fogalmát, továbbá viszonyát a beszédnemekhez és az eloquentiához. A másodikban a levél fajtáival és részeivel foglalkozik, a harmadikban a stílus kívánalmait összegzi.

Antonius Forti retorikai és poétikai kompendiumának tartalmát eredetileg a messanai jezsuita diákoknak adta elő. A levélelmélet a retorikai rész végén, az *Exercitatio Quintában* olvasható.¹⁰¹ A négy instructióból álló oktatás összesen 114 tézisszerű, „Dico” megjelöléssel ellátott, rövid bekezdést tartalmaz. Az első oktatás (1–2. Dico) címe „Nomen, Definitio, Divisio”; a második (3–25. Dico) a levél részeivel foglalkozik, a harmadik a levél stílusára, erényeire és hibáira vonatkozó ismereteket tartalmaz (26–29. Dico). A IV. instructio (30–114. Dico) a korábbi felosztásokhoz hasonlóan a beszédnemek (genus deliberativum, iudiciale, demonstrativum) alapján csoportosított levéltípusokkal foglalkozik. Forti összegző megállapítása, hogy a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett epistola mixtát, melyben több levéltípus sajátosságait kell érvényesíteni. A szabályokat érdemes egyéni megítéléssel kezelni, s a különböző előírások keveredhetnek is a mondanivaló függvényében.

Georg Worpitz (1645–1720) két Soarez-átdolgozása – *Manuale rhetorum* (1. kiadás: Prága, 1688); *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae* (1. kiadás: Coloniae, 1689) – közül az utóbbi foglalkozik a levél elméletével.¹⁰² Worpitz nem írt önálló levél-elméletet; terjedelmes munkája IV. részéhez (218–600) *Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* címmel rövid részt illesztett (573–600), melyben kivonatolta Vereept már tárgyalt levélelméletének második könyvét. Megállapította, hogy lényegében lehetetlen („impossibile”) pontosan megadni a levélírás szabályait; kizárólag általános kereteket lehet megfogalmazni, s az is hatalmas munka („Herculeus labor”). Worpitz szerint egyedül a dispositio rendezi össze egy konkrét levél elkészítésének módját, ezért fontos a kiváló levélíró elődök példája révén oktatni a diákokat. Az elmélet végéhez Worpitz nyolc, megjegyzésekkel kísért példa-levelet illesztett különféle témakörökben.¹⁰³

tate adferuntur, quid in singulis Verisimile sit, proponitur. In eorum potissimum gratiam, qui Humaniora Studia ab origine prima Repetere cupiunt.” BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet).

⁹⁹ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 7–13.

¹⁰⁰ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 8.

¹⁰¹ FORTI, *i. m.* (91. jegyzet), *De epistolis*, 261–283.

¹⁰² WORPITZ, *i. m.* (92. jegyzet). Az 1728-ban megjelent nagyszombati kiadás címlapján olvasható a megjegyzés: „Editio prima in Hungaria”. – SOAREZ *De arte Rhetorica libri tres* című tankönyvének első magyarországi kiadása: Nagyszombat, 1670.

¹⁰³ 1. „commendat, ut ad officium aliquod promoveatur”, 2. „svadet militiam”, 3. „dissvadet militiam”, 4. „novi anni apprecatoria”, 5. „petitoria”, 6. „gratiarum actoria”, 7. „Parens hortatur filium ad literam studium”, 8. „Familiaris familiarem invitat ad Bacchanalia.” WORPITZ, *i. m.* (92. jegyzet), 580–596.

A nem jezsuita eredetű 17. század végi levélelméletek közül a magyarországi jezsuita tanárképző jegyzetekben a felsorolt műveken kívül¹⁰⁴ praeceptumként javasolták Daniel Georg Morhof *De ratione conscribendarum Epistolarum Libellus*át.¹⁰⁵ Morhof levélelméleti nézetei már életében megjelentek, de a sok hiba miatt ezt a „sub titulo Collegii Epistolici”-t ismét sajtó alá kellett rendezni. Ezt a feladatot Morhof halála után három évvel Johann Burchard Majus, az ékesszólás és a történettudomány lübecki professzora végezte el, aki előszót is mellékel a műhöz. A kiadvány két fő részből áll: egy 142 lapnyi elméleti részből, és egy ennél valamivel terjedelmesebb (142–332) levélválogatásból (Pars II. *Continens Exempla Epistolarum*). Morhof valójában a korábbi ismereteket összegző és értékelő elméleti művet készített, melybe példák sorát illesztette. Ugyanakkor kijelentette, munkája nem kompiláció, s csupán azt foglalta össze, amit a retorikát tanulóknak el kell sajátítaniuk az iskolában. A nevezetes levélelméleti munkák között sorolja fel többek között azt az antik görög episztolográfiai gyűjteményt, amelyet Aldus Manutius adott ki Velencében és Oporinus fordított latin nyelvre, a Buchler-féle kompendiumot, Jacobus Pontanusnak az „újító” Erasmus és Politianus ellenében készített gyűjteményét, Demetrius Phalerius előírásait Lipsius levélelméletével együtt, valamint Vives munkáját. Ezenkívül felsorol több levélkiadást, melyek olvasása ugyancsak elősegíti a levélírói készség kialakítását. A műfaj jellegzetességeit Sturm retorikája nyomán foglalja össze, majd a levél részeivel és osztályozásával foglalkozik. Hosszasan időzik a problémánál, miként kell elsősorban Cicero leveleiből kivonatolni a loci communest, s megkülönbözteti egymástól a materiára és a formulákra vonatkozó, „modern” levélbe építhető közhelyeket.¹⁰⁶ Az imitálható cicerói formulákat retorikai variációkként, figurákként értékeli; ezeket összesen 77, általa meghatározott témakörben javasolja gyűjteni, melyekhez példákat is mellékel.¹⁰⁷ Morhof gyakorlati irányultságú összeállítását példatárként is lehetett használni, ami nagyban hozzájárult a mű sikeréhez.

Az alaposan kidolgozott és jól használható 16–17. századi elméletek mellé a 18. századi jezsuita oktatás viszonylag kevés új tankönyvet rendelt; ezek szerzői kivétel nélkül jezsuiták voltak. Első kiadásban 1709-ben¹⁰⁸ jelent meg Karel Kolczawa (1656–1717) *Epistolae familiares in usum Praecipue scholasticae Juventutis conscriptae [...]* (Pragae) című tankönyve.¹⁰⁹ A már címében Ciceróra utaló mű elméleti része feltűnően rövid a korábbi munkákhoz képest. A *Praecepta de conscribendis epistolis* című, mindössze egy lapnyi elmélet¹¹⁰ (a levél fogalma, genusai, a levél részei és ezek sajátosságai) rövidségét Kolczawa azzal indokolja, hogy elég ennyi elméleti ismeret, ha valaki alaposan áttanulmányozza a példaként mellékelte leveleket. A beszédnemeknek, a levéltípusoknak

¹⁰⁴ Például HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484; vö. még *Catalogus librorum*, i. m. (25. jegyzet), 1v.

¹⁰⁵ Lubecae, P. Böckmann, 1694, használt példány: BEK Bar.9334 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Bibliotheca P. P. Trinitariorum Conventus Tyrnaviensis.” A mű ismét megjelent Lübeckben 1716-ban.

¹⁰⁶ MORHOF, i. m. (105. jegyzet), 72–89.

¹⁰⁷ MORHOF, i. m. (105. jegyzet), 89–142.

¹⁰⁸ A rendi nyomtatási engedély 1707. november 4-én kelt Prágában.

¹⁰⁹ Használt kiadás: Trajecti ad Mosam, L. Bertus, 1715. A művet egyes bibliográfiák a *Modus conscribendarum Epistolarum* címmel is számon tartják.

¹¹⁰ KOLCZAWA, i. m. (109. jegyzet), (a)3r.

és az azokra írt válaszoknak megfelelően csoportosított példalevelek terjedelme összesen 480 nyomtatott lapot tesz ki.¹¹¹

A legkésőbb keletkezett nyomtatott levélelmélet, melyből a magyarországi jezsuita diákok is tanultak, Joseph Jouvancy (1643–1719) két, eltérő címmel és kiadássorozatban megjelent munkájában található. Mindkét munka valójában François Pomey (1618–1673) egy-egy műve,¹¹² melyeket Jouvancy jelentős mértékben átdolgozott, s egy idő után csak az ő nevét tüntették fel a kiadásokon.¹¹³ Ezt a *Candidatus rhetoricae* című munkát rendszerint Alvarez grammatika-tankönyve harmadik kötetének önálló kiadásai-val nyomtatták egybe. A Jouvancy-féle levélelmélettel bővített első kiadás 1710-ben jelent meg Rómában.¹¹⁴ A levélelméleti rész a mű végén, a hetedik részben kapott helyet, *De modo scribendae Epistolae* címmel. Az első fejezet röviden, a szokásos módon tárgyalja a levél tulajdonságait és részeit. A levéltípusokat Jouvancy a beszéd nemeihez társította, s az utóbbiakról megjegyezte, ezekről bővebben a *Progymnasmata*-ban lehet olvasni.¹¹⁵ A második fejezetben Cicero leveleiből vett példák találhatók a levéltípusok és a levélstruktúrák bemutatására. A folyamatosan kommentárokkal kísért rész használatának feltétele volt, hogy az olvasó keze ügyében legyen egy Cicero-levélkiadás, melyben rendelkezésre áll a hivatkozott és magyarázott levelek szövege. Cicero mellett Jouvancy Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását javasolja, melyekről megjegyzi, hogy e munkában nem tudott részletesen foglalkozni velük. Javaslatára szerint azonban maguk a diákok is megpróbálkozhatnak az utóbbi szerzők szövegkiadásainak olvasásával és a levelek retorikai analízisével.

Az előbbinél jóval rövidebb terjedelmű és egyszerűbb Jouvancy levélelmélete a *Novus Candidatus rhetoricae* című kiadványban, melynek első kiadása Jouvancy neve alatt Nagyszombatban jelent meg 1720-ban.¹¹⁶ Ebben a levélelméleti részt éppúgy arányosan lerövidítették, mint a hozzá tartozó Cicero-levélpéldákat.

¹¹¹ KOLCZAWA, i. m. (109. jegyzet), *epistolae generis deliberativi*, 1–172; *epistolae generis demonstrativi*, 173–314; *epistolae generis judicialis*, 315–480.

¹¹² Franciscus POMEY, *Candidatus rhetoricae*, 1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659; Uő, *Novus candidatus rhetoricae*, 1. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1672.

¹¹³ A Jouvancy által nem bővített, át nem dolgozott, eredeti szövegű Pomey-kiadások párhuzamosan jelentek meg a Jouvancy-féle kiadásokkal. Ezekben nincs levélelméleti rész. Így például POMEY, *Novus candidatus rhetoricae*, Norimbergae, M. Endter, 1725, példány: BEK Ha903; POMEY, *Novissimus candidatus rhetoricae*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1735, példány: BEK 05451.

¹¹⁴ Használt kiadás: Joseph JOUVANCY (Josephus JUVENCIUS), *Candidatus rhetoricae* [...], Nanceii, C. Truain, 1714, 350–360.

¹¹⁵ Lásd Franciscus POMEY, *Candidatus rhetoricae, seu Aphthonii progymnasmata* [...], Monachi, J. W. Schell, 1664.

¹¹⁶ Használt kiadás és példány: Joseph JOUVANCY (Josephus JUVENCIUS), *Novus Candidatus rhetoricae* [...], Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720, BEK Hf1911, 309–318.

Levélelméletek kézíratos tankönyvekben a 18. századból

A tanárképzés során keletkezett, levélelméleti részt tartalmazó kéziratok azt mutatják, hogy a jezsuita tanintézményekben felkészült magisterek és professzorok oktatták a levélírás módját a különböző életkorú diákoknak. Ezek a kéziratok kivétel nélkül kompilációk, melyek hűen tükrözik az oktatási rendhez illeszkedő praeceptumokat. A másolatok és diktátumok az Osztrák–Magyar Jezsuita Provincia tanárképzőiben (Leoben, Szokolca, Győr) keletkeztek, s jelenlegi őrzési helyeik (Budapest, Pannonhalma, Győr) sem hagynak kétséget afelől, hogy leendő oktatók készítették és használták ezeket magyarországi jezsuita tanintézményekben.¹¹⁷

Szabó Flóris megállapította, hogy Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szokolcae [...] 1734* című diktátuma a legrészletesebb,¹¹⁸ s valószínűleg egyben a legkorábbi is a kéziratok közül. Ennek az *Observationes grammaticae-synthacticae* című, első részében a kilencedik fejezet foglalkozik a levélírással (*De ratione conscribendi Epistolas*, 80–116), melyet a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék egészít ki a munka végén (484–485). A levélelméleti kompendium a grammatica és a poetica fejezetek közé ékelődik, azaz pontosan a tanrendnek megfelelő helyen található. A rövidítések nagy száma, valamint az a körülmény, hogy a szöveg nem tartalmaz javításokat, arra figyelmeztet, másolattal van dolgunk. A levélelméleti részben ugyan nincs hivatkozás elméleti szerzőkre, de a kézirat beosztása követi a nyomtatásban megjelent elméletek szokásos felépítését.

A rövid bevezető után a hat paragrafusra osztott témák a következők: 1. A levél természetete és fajtái. A definíciót követően Hellmayr a levelek két alapvető csoportjáról beszél. Megállapítja, hogy az epistola naturalisra (közönséges levél) a retorikai kötöttségek kevésbé vonatkoznak, míg az artificialis levélre a sermo kötöttségei érvényesek. Az utóbbi típusai azonosak a beszéd genusaival (exornativum, deliberativum, iudiciale), melyekhez két továbbit sorol, a genus mixtumot és a genus familiarét. Hellmayr itt külön tárgyalja az öt genus lehetséges levéltípusait. 2. A levél stílusa és erényei, részben Cicero leveleiből vett példákkal az erények, így a brevitás, claritas, suavitas és civilitas kifejtésével. 3. Az inventio- és dispositio-részben Hellmayr Cicero, Plinius és Seneca levelei révén mutatja be, részletezi és összegzi a szabályokat. A dispositióra vonatkozó kiindulópont egy közismert megállapítás: „Quis sit ipse, qui scribit: tum cui scribit, ac tandem quibus de rebus scribat”. A példalevelek tematikája hivatkozás nélkül megismétli Worpitz példa-fejezetét. 4. Az epistola artificialis részeinek, szerkezeti sémáinak ismertetése levéltípusonként; a példák itt elsősorban Cicerótól származnak. A jegyzet hosszasan időz

¹¹⁷ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet); *Commentarii*, i. m. (24. jegyzet); *Commentarii in litteras humaniores* [h. n., é. n., 18. század] (BEK F38); Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) *repetens-jegyzete*, Győr, 1757, Pannonhalma 118. H. 2; Paintner Mihály *repetens-jegyzetei Leobenből*, 1771–1772, Pannonhalma, 118. H. 7; *Poetica et oratoria*, Győr, 1770–1773, 4 kötet, Pannonhalma, 119. B. 33; az Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli győri jegyzet, lásd ACSAY Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története, 1626–1900*, Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901, 75–83.

¹¹⁸ SZABÓ, i. m. (22. jegyzet).

a megszólításoknál, s felsorolja azt is, milyen hibákat nem szabad elkövetni. Az 5. paragrafus sorra veszi a levél eddig nem tárgyalt további részeit. 6. A keltezés megadása, a nona, idus és kalenda meghatározása. Ebben a mintegy tizenöt lapnyi részben több versbe szedett, jól memorizálható szabály és táblázatok segítik az előadottak elsajátítását.

A Hellmayr-féle jegyzet több ponton emlékeztet a korábban bemutatott elméletek részleteire, így elsősorban a Simon Verepaeus- és a Voel-Lipsius-féle elméletekre, Masen *Palaestra styli Romani* című munkájára és a Worpitz-féle Soares-átdolgozás (*Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae*) előírásaira. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kézirat diktátum, melynek – számunkra ismeretlen – alapszövegében a felsorolt elméletírók mellett föltehetően érvényesült további szerzők direkt vagy áttételes hatása is.

Szembetűnő, hogy a *Commentarii in litteras humaniores* című, minden valószínűség szerint ugyancsak 18. századi jegyzetnek¹¹⁹ ugyanazon a pontján található meg a levélíráshoz vonatkozó szabályok, mint Hellmayrnál (grammatica után, poetica előtt). A *Pars secunda: De epistolis* című rész nagyon rövid, emlékeztető jellegű vázlat (8r–10v), melyet a kézirat végén itt is kiegészít a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék (105v–106r). Az ebben található hibás névalakok (például „Boëllius”, „Kwietggevicz”) felhívják a figyelmet a hallás utáni lejegyzés, illetve a figyelmetlen másolás tényére. Az öt kisebb egységben tárgyalt levélelmélet végig Ciceróra hivatkozik tekintélyként és példaként, de sohasem szövegszerűen, hanem a „vide Cic: L. [...], Ep. [...]” formában. A rövid elméleti bevezető (1. §) után következnek a genus demonstrativumhoz (2. §), a genus deliberativumhoz (3. §) és a genus iudicialéhoz (4. §) sorolt levéltípusok szabályai, majd a levél stílusáról szóló rövid értekezés zárja a tudnivalókat. A kézirat gyakorlati irányultsága jóval erőteljesebb a Hellmayr-jegyzeténél. Valószínűleg ez és a szöveg rövidsége az oka annak, hogy nem ismerhető fel benne egyik korábban ismertetett levélelmélet közvetlen hatása sem.

Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) kétkötetes győri jezsuita repetens-jegyzete (1757)¹²⁰ elsősorban a szerző német és latin nyelvű irodalmi próbálkozásait tartalmazza. A kéziratról nem eldönthető, hogy a második kötetben található elméleti részeket repetensként jegyezte-e fel vagy később, nem Magyarországon oktató tanárként, ezért ebben a vizsgálatban nem foglalkozom vele.¹²¹

Időrendben a következő repetens-kézirat feltételezésem szerint a *Commentarii in litteras humaniores* (h. n., é. n., 18. század) című, befejezetlen jegyzet.¹²² Az első rész utolsó fejezete tartalmaz levélelméleti előírásokat (Caput 6^{um}, *De epistolis latinitate pura et propria, et de stylo tenui formando*, 65–78), ezekhez azonban nem tartozik irodalomjegyzék. A lapszámok által jelzett terjedelemtől a nagybetűs írásmód miatt valószínűleg rövidebb szöveg egy hosszabb, Hellmayréhoz hasonló kézirat vázlatos kivonatára emlékeztet. Kizárólag a latin nyelvű „sermo”-levéllel, az epistola artificialisszal foglalkozik, négy paragrafusban. A szokásos definíciókat, a levél beszédnemekhez sorolását és a

¹¹⁹ Lásd 24. jegyzet.

¹²⁰ Pannonhalma, 118. H. 2.

¹²¹ Vö. SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet), 474.

¹²² Lásd 117. jegyzet.

levél részeinek tárgyalását (1. §) követi az epistola miscellanea bemutatása, mely az instrukciók szerint azonos a többféle mondanivalót hordozó epistola mixtával. A jegyzet ide sorolja Cicero levelei közül azokat az epistola iocosa, nunciatoria és officiosa típusúakat, melyekben különféle tárgyak és mondanivalók keverednek (2. §). A következő fejezetben mint külön genusról, *De epistolis hodierni temporis* értekezik (3. §) az ismeretlen összeállító. Felhívja a figyelmet a címzett és a levélíró életkora és társadalmi állapota fokozott figyelembevételére, valamint a választékos stílusra. A fő követendő stíluselvként az egyszerűséget és a tiszta latinságot ajánlja, amit szerinte mindenekelőtt Cicero és Terentius olvasásával lehet elsajátítani.

Pannonhalmán maradtak fenn Paintner Mihály 1771–1772-ben készült leobeni repetens-jegyzetei. Ezeket és a *Poetica et oratoria* című, 1770–1773 között keletkezett négy győri kötetet Szabó Flóris mutatta be részletesen.¹²³ Megállapította, hogy az elméleti vonatkozású részek követik a Hellmayr-féle diktátumot, s attól nem különböznek alapvetően.

Mindezek a repetens-kéziratok csupán rövidiek, összegző jellegűek a 16–17. századi nyomtatott elméletekhez képest. Ez a sajátosság összhangban áll a 18. századi magyarországi jezsuita levélelméleti törekvésekkel. 1720 után ugyanis nem került be új elmélet a jezsuita oktatásba, s 1773-ig a jól bevált régebbi praeceptum-irodalmat használták.

Összegzés

A magyarországi jezsuiták kezdettől fogva a tőlük megszokott igényességgel, humanista alapokra helyezve oktatták a levélírás elméletét és gyakorlatát. A levélelméleti gondolkodás 16–18. századi forrásbázisában¹²⁴ jól elkülöníthetőnek bizonyult az a csoport, melyet Európa-szerte, így Magyarországon is folyamatosan használtak a jezsuita oktatásban. A jezsuita tananyagnak meghatározó rétegét alkotta a 17. század közepéig készült humanista levélelméleteknek az a része, melyben módszeresen bemutatták a levélre vonatkozó elképzeléseket, és példákon szemléltették a levélírásra vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A jezsuita szerzők művei közül szintén azok váltak hosszabb időre mértékadóvá, amelyekben következetesen érvényesítették az elmélet és gyakorlat egységét.

A humanista levélírói gyakorlat és a műfaj humanista elméletei alapvetően befolyásolták a jórészt rendi megbízatásra dolgozó jezsuita szerzőket. Jean Voel 1571-ben elkészült munkája mögött különösen jól megragadható a strassburgi Sturm-iskola évtizedek-

¹²³ SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet).

¹²⁴ Az általam áttekintett további levélelméleti műveket nagy számuk miatt nem sorolom fel. Utalok viszont arra, hogy olyan jelentős művek sem váltak a jezsuita elméletek kiindulópontjaivá, mint például Gasparino Barzizza *De compositione epistolae ad exercitationem accomodatae* című munkája, mely oktatási célra írt fiktív leveleket tartalmaz. Barzizza e munkájának kiadásai viszont – több más szerző hasonló célzatú művével együtt – megtalálhatók voltak a magyarországi jezsuita könyvtárak állományában. Lásd például Gasparinus BARZIZIUS, *Epistolae*, Strassburg, J. Prüss, 1486, BEK Inc.222.

kel korábban összeállított Cicero-levélkompendiumára alapozott oktatási módszer. Nem véletlen, hogy ez az összeállítás közel százötven éven át folyamatosan megjelent Magyarországon, a jezsuita nyomdáknak is, s a 17. század végére elkészült a magyar fordítása.¹²⁵

Szinte törvényszerű, hogy a jezsuita oktatásban mértékadó Voel-féle elmélet hamarosan összehasonlított és kiegészült a népszerű Lipsius-féle elmélettel, mely a 17. század közepéig egész Európában alapjaiban határozta meg a levélírás tanítását. Bár a 17. század közepétől a jezsuiták tovább bővítették és differenciálták a levélelméleti irodalmat, az mégsem újult meg számottevően. A 17–18. század fordulóján a korábbi elméletek kommentárjaként megjelent jezsuita elméleti szövegekben felerősödött a gyakorlat alapján történő oktatás igénye és bővült a figyelembe vett szempontrendszer. Egyre nyilvánvalóbbá vált a műfaj szétválasztása a köznapi (naturalis) és a tudós, mai kifejezéssel „irodalmi” (artificialis) levélre. Az utóbbit egyértelműen azonosították a latin nyelvű levéllel, s kijelentették, a sermo-szabályok szerint kialakított előírások elsősorban erre vonatkoznak. Ez a folyamat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Morhof összegző és értékelő jellegű, példák sorozatával kibővített kompendiuma is tananyaggá válhatott a 18. században a magyarországi jezsuitáknál.

¹²⁵ 34. jegyzet.